

Empedoklovo sveobuhvatno znanje i ograničenost ljudskog razumevanja*

Apstrakt: U radu se razmatra način na koji se Empedokle služi primedbama o granicama ljudskog saznanja da bi istakao vlastiti sveobuhvatni filozofski uvid. Na temelju analize relevantnih fragmenata, autor istražuje Empedoklovu kritiku uobičajenih ljudskih pogleda na rođenje, život i smrt, te na prirodu uopšte, pa ga upoređuje s filozofovim božanski nadahnutim objašnjenjima istih fenomena. Empedokle prenosi svoje univerzalno znanje posvećenom i inteligentnom pojedincu, kojem se filozof obraća na način koji ga jasno odvaja od zbunjene i zabludele većine, prepoznate kao adresat nekoliko postojećih fragmenata upućenih publici u množini.

Gljučne reči: božansko znanje, ljudsko znanje, prenošenje filozofskog učenja.

(a) Ljudsko vs božansko znanje

Još homerske i Hesiodove epske poeme, u kojima je ovekovječena duga tradicija ranijeg usmenog narodnog pesništva, prenose kao jednu od temeljnih odlika grčke religije opoziciju između božanske trajnosti, sveprisutnosti i obuhvatnog panoptičkog znanja¹ i ljudske prolaznosti i privremenosti,² te determinisanosti vremenskim i prostornim granicama individualne egzistencije. Obraćajući se Muzama da ga nadahnu da tačno ispeva opširan spisak ahajskih brodova i njihovih vođa spremnih da krenu na Troju, homerski pesnik kaže sledeće (*Il.* 2.485–486): ὑμεῖς γὰρ θεαί ἐστε, πάρεστέ τε, ἴστε τε πάντα, / ἡμεῖς δὲ κλέος οἶον ἀκούομεν οὐδέ τι ἴδμεν »Boginje vi ste i prisutne tu ste, i sve vam je znano; glasinu kao da čujemo samo, mi ništa ne znamo«.

I rani grčki mislioci opozicijom prema božanskom ističu nepotpunost ljudskog uvida. Tako na primer čitav niz sačuvanih Heraklitovih fragmenata za temu ima upravo odnos između ljudskog i božanskog znanja i rasuđivanja:³

* Ovaj rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta *Čovek i društvo u vreme krize*, koji finansira Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

¹ Hes. *Op.* 267: παντὰ ἴδων Διὸς ὀφθαλμοῦς καὶ πάντα νοήσας.

² Motiv ljudske »efemeričnosti«¹ prisutan je naročito u ranoj grčkoj lirici (v. FRÄNKEL 1960).

³ Za još primera v. LAKS/MOST 2016, 173–174 (»Divine Perspective, Human Perspective [D73 – D77]«).

B79 DK = D75 LM

άνηρ νήπιος ἤκουσε πρὸς δαίμονος ὄκωσπερ παῖς πρὸς ἀνδρός.

Odrastao čovek za boga je nezreo, baš kao što je to dete za čoveka.

B83 DK = D77 LM

ἀνθρώπων ὁ σοφώτατος πρὸς θεὸν πίθηκος φανείται καὶ σοφία καὶ κάλλει καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν.

Najmudriji među ljudima izgledaće kao majmun u poređenju s bogom, kako u mudrosti i lepoti, tako i u svemu drugom.

B78 DK = D74 LM

ἦθος γὰρ ἀνθρώπων μὲν οὐκ ἔχει γνῶμας, θεῖον δὲ ἔχει.

Ljudski karakter ne odlikuje se rasuđivanjem, dok se božanski time odlikuje.

Oslanjajući se na tvrdnju o ograničenosti ljudskog znanja i slabosti ljudskih saznajnih moći, pojedinačni helenski mislioci ističu posebnost i superiornost sopstvenog uvida i razumevanja sveta. Ksenofan se, tako, poredi se sa svakim drugim čovekom, kojem celovito znanje izmiče, da bi ukazao na sveobuhvatnost sopstvenog znanja (B34 DK = D49 LM):

Καὶ τὸ μὲν οὖν σαφές οὕτις ἀνὴρ γένητ' οὐδέ τις ἔσται
εἰδὼς ἀμφὶ θεῶν τὲ καὶ ἄσσα λέγω περὶ πάντων·
εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα τύχοι τετελεσμένον εἰπῶν,
αὐτὸς ὅμως οὐκ οἶδε· δόκος δ' ἐπὶ πᾶσι τέτυκται.

Takav se čovek još rodio nije nit' će ga biti
kojem su bogovi jasni i drugo što tvrdim o svemu.
Ako se čak i to desi da sasvim i potpuno nešto
izrekne – on ipak ne zna. Mnjenje ti nad svime vlada.⁴

Za razliku od dovršenog (τετελεσμένον) i sveobuhvatnog (περὶ πάντων) filozofovog znanja, smrtnici imaju ograničen uvid, koji Ksenofan naziva »prividom« (δόκος). O ljudskom mišljenju kao prividu koji samo nalikuje stvarnosti (τὰ ἔτυμα) Ksenofan govori i u drugim sačuvanim fragmentima,⁵ a tom temom, razlikom između istine (onoga što stvarno jeste) i mnjenja smrtnika, nakon njega sistematski će se baviti Parmenid. Kao i Ksenofan, i Parmenid ističe da se on sam razlikuje od drugih ljudi po tome što mu je dostupna istina (ἀλήθεια) i objašnjava da mu je nju otkrila anonimna Boginja.⁶ Susret s boginjom, i njeno navođenje, pruža Parmenidovom

⁴ Prevodi s grčkog su autorovi, osim prevoda Empedoklovih fragmenata koji su delo prof. Marjance Pakiž (v. ŠĆEPANOVIĆ 2021, 151–213).

⁵ B35–36 DK (= D50–51 LM) i B18 DK (= D53 DK).

⁶ Detaljno o odnosu ljudskog i božanskog znanja kod Ksenofana i Parmenida vidi u TOR 2017.

filozofskom izlaganju božansko pokriće, odnosno autoritet.⁷ Time se njegovom učenju garantuje sveobuhvatnost i verodostojnost, što su glavne odlike božanskog, a time i filozofskog znanja (B1.22–30 = D4 LM):⁸

καί με θεᾶ πρόφρων ὑπεδέξατο, χεῖρα δὲ χειρὶ
δεξιτερὴν ἔλεν, ὠδε δ' ἔπος φάτο και με προσηύδα·
ὦ κοῦρ' ἀθανάτοισι συνάρορος ἠνιόχοισιν,
ἵπποις ταῖ σε φέρουσιν ἰκάνων ἡμέτερον δῶ,
χαῖρ', ἐπεὶ οὔτι σε μοῖρα κακῆ προὔπεμπε νέεσθαι
τήνδ' ὁδόν (ἦ γὰρ ἀπ' ἀνθρώπων ἔκτος πάτου ἐστίν),
ἀλλὰ Θέμις τε Δίκη τε, χρεώ δέ σε πάντα πυθέσθαι
ἡμῶν Ἀληθείης εὐπειθέος ἀτρεμές ἦτορ
ἡδὲ βροτῶ δόξας, ταῖς οὐκ ἔνι πίστις ἀληθείης.

Mene ti boginja srdačno primi, svojom mi rukom
desnicu uze i još mi se rečima obrati ovim:
Mladiću, ti koji sada s vozačima besmrtnim združen,
s konjima koji te nose u kuću pristizeš moju,
pozdravljen budi! Jer nije te poslala sudbina huda
ovim da krećeš se putem (daleko od stupanja ljudskih)
nego su Pravo i Pravda. A ti treba sve baš da saznaš:
najpre od istine lepo okrugle smireno srce,
zatim i smrtnika mnjenja, u koja se uzdati ne smeš.

Od najavljenog, do nas je dospelo najvećim delom opis onoga što jeste, dok od »puta mnjenja«, kako ga filozof naziva, imamo tek nekoliko fragmenata. Najviše podataka o prenošenju obuhvatne »božanske« istine o svetu preko filozofa kao posrednika na ostale ljude dobijamo od Empedokla, čije je pesničko delo do nas i dospelo u najvećem obimu u odnosu na dela ostalih ranih filozofa. Na njegovom primeru nastojaćemo da utvrdimo kako to rani filozofi prenose svoje znanje, na šta se oslanjaju da bi uspostavili svoj autoritet, kako se obraćaju svojoj publici i u čemu vide značaj sopstvenog učenja te moguće dejstvo na njegove poklonike. U Empedoklovom slučaju, pružanje odgovora na ta pitanja moglo bi biti otežano činjenicom da se on obraća i adresatu u množini i izdvojenom učeniku, što otvara problem strukture Empedoklovog pesničkog izlaganja.⁹ Ovde se nećemo baviti tim problemom, ali ćemo u fragmentima koji su direktno upućeni jednoj ili drugoj publici ispitivati one elemente koji se tiču pitanja prenošenja znanja i pokušati da

⁷ Epski pesnici govore o nadahnuću kao o božanskom daru posebnim smrtnicima, naime pesnicima i prorocima. Prvi pevaju o dalekoj prošlosti, u koju ljudi nemaju uvida, a drugi proriču ljudima inače neizvesnu budućnost. Čuvena je scena Hesiodovog primanja božanskog nadahnuća od Muza, Zevsovih kćeri, u *Teogoniji* (Th. 29–34).

⁸ MOST 2006, 342–346.

⁹ V. ŠĆEPANOVIĆ 2021, 39–48.

utvrdimo da li se u tom pogledu obraćanja množtvu i ona upućena izdvojenom učeniku međusobno razlikuju.

(b) *Empedokle – superiorno znanje jednog filozofa*

U obraćanju svojim sugrađanima, stanovnicima sicilijanskog grada Akraganta, dočaravajući način na koji ga oni kao i stanovnici drugih gradova dočekuju, Empedokle sebe eksplicitno upoređuje sa bogom (B112 DK = D4 LM = O1 SŠ¹⁰):

D.L. 8.54, Diod. Sic. 13.83.1, Clem. Alex. *Strom.* 6.30.1

ὦ φίλοι, οἱ μέγα ἄστῦ κατὰ ξανθοῦ Ἀκράγαντος
ναίετ' ἄν' ἄκρα πόλεως...

(...)

χαίρετ' · ἐγὼ δ' ὑμῖν θεὸς ἄμβροτος, οὐκέτι θνητός
πωλεῦμαι μετὰ πᾶσι τετιμένος, ὥσπερ ἔοικα,
ταινίαις τε περίστεπτος στέφεσίν τε θαλαίους·
τοῖσιν ἄμ' εὐτ' ἄν' ἴκωμαι ἐς ἄστυα τηλεθάοντα,
ἀνδράσιν ἠδὲ γυναιξὶ σεβίζομαι· οἱ δ' ἄμ' ἔπονται
μυρίοι ἐξερέοντες ὅπῃ πρὸς κέρδος ἀταρπός,
οἱ μὲν μαντοσυνέων κεχρημένοι, οἱ δ' ἐπὶ νούσων
παντοίων ἐπύθοντο κλύειν εὐηκέα βάζιν
δηρὸν δὴ χαλεπήσι πεπαρμένοι <ἀμφ' ὀδύνησι>.

Vi, što u varoši žutog Akraganta živite moćnoj,
gore uz akropolj...

(...)

zdрави mi bili! A ja kao besmrtni bog među vama
boravim, ne više smrtnik i, čini se, poštovan od svih,
kićen i vrpcama svetim i vencima ovenčan cvetnim.
Kročim li samo u kojugod rascvalu varoš, od ljudi
kao i žena ja počasti primam, a uz to me sledi
hiljade njih pa me pita za put koji vodi dobitku
proroštva tražahu neki, a drugi za bolesti razne –
što ih dugotrajnim odsvud probadaju bolima teškim –
pitahu, želeć' od mene da saznaju reč isceljenja.

Sunarodnici Empedoklu ukazuju božanske počasti, jer se statue bogova kite vencima i vrpcama, a sve pobrojano što kaže da očekuju od njega – svakovrsni prosperitet, proročanstva i blagotvorne poruke – božanski je inspirisano.¹¹ Stoga se Empedokle na ovom mestu zapravo prikazuje kao posrednik između bogova i ljudi,

¹⁰ Za obeležavanje Empedoklovih fragmenata služim se skraćenicama iz izdanja DIELS/KRANZ 1952, LAKS/MOST 2016 i ŠĆEPANOVIĆ 2021. Kod drugog i svakog narednog pominjanja citiranog fragmenta služim se samo oznakom iz izdanja na srpskom jeziku.

¹¹ Proročanstva (μαντοσύναι) su nadahnuta bogovima, a βάζις kao »(bogom) nadahnuta reč« javlja se još u A. Pr. 663 i S. Tr. 87. Za κέρδος kao »dobitak« koji dolazi od boga (tačnije Zevs) v. Od. 23.140. Više o ovoj upotrebi, kao i o opštem značenju pojma κέρδος v. BATCHELDER 1995, 38.

čime nagoveštava da će svojim sugrađanima preneti nešto o čemu sami ne znaju ili su u zabludi. Zauzimajući superiornu poziciju u odnosu na ostale smrtnike, Empedokle u jednom drugom fragmentu najavljuje »prijateljima« da će im saopštiti istinu (B14 DK = D6 LM = O2 SŠ):

(b1) Uveravanje, verovanje i poverenje

Clem. Alex. *Strom.* 5.9.1

ὦ φίλοι, οἶδα μὲν οὖνεκ' ἀληθείη πάρα μύθοις
οὓς ἐγὼ ἐξερέω· μάλα δ' ἀργαλέη γε τέτυκται
ἀνδράσι καὶ δύσζηλος ἐπὶ φρένα πίστιος ὁρμή.

Najdraži moji, ja znam da istine ima u onom
što ću vam reći, no veoma teško to ljudima pada,
a uveravanja nalet na dušu i jedljivost nosi.

Empedokle primećuje da je »nalet uveravanja« (*πίστιος ὁρμή*)¹² ljudima neugodan (*ἀργαλέη*)¹³ i izaziva podozrenje (*δύσζηλος*),¹⁴ a kao organ ka kojem je taj nalet usmeren pominje *φρήν*, što je tradicionalni naziv za sedišta mentalnih i emocionalnih aktivnosti.¹⁵ Termin *πίστις* ovde se odnosi na aktivnost koja je usmerena od govornika prema slušaocu, odnosno primaocu znanja, dok u drugim fragmentima, kako ćemo videti, ima i drugačije značenje i odnosi se na verovanje ili poverenje kod samog učenika.¹⁶ Naime, većina fragmenata u kojima se javljaju *πίστις* i srodni pojmovi očigledno je upućena pojedinačnom adresatu, imenovanom u fr. B1 DK (D41 LM = F1 SŠ) Pausanija. Osim imena, o njemu se ništa drugo pouzdano ne zna, ali nam Empedoklovi fragmenti otkrivaju da on predstavlja drugačiju vrstu publike od one kojoj su namenjena *Očišćenja*. U stihovima u kojima najavljuje prenošenje znanja ovom učeniku, Empedokle računa na razumevanje i, čini se, ne očekuje njegov otpor. Pa ipak, i tu on najpre ukazuje na ograničenost ljudskih saznavnih moći, na nestabilnost ljudske sreće, izloženost pogrešnim shvatanjima, te na kratkotrajnost individualne egzistencije. Sve te okolnosti utiču na ljudske zablude (stihovi 5–6). U odnosu na time uslovljena verovanja većine ljudi, izdvaja se ne samo Empedokle, kao (pre)nosilac potpunog znanja, već i njegov učenik Pausanija, i to već time što je za takvim znanjem pošao, što Empedokle označava naoko neočekivanim glagolom *λιάζομαι* »skrenuti s puta, zastraniti, povući se« (B2DK = D42LM = F2 SŠ):

¹² WRIGHT 1981, 267 tumači da se radi o »toku reči« (up. *πηγή* u B3.2 DK = D44 LM) i obično se ovaj izraz ne prevodi tako da sugerise nešto nametnuto (v. međutim sledeću napomenu).

¹³ Isti pridev se upotrebljava da opiše neugodne, neprijatne prirodne pojave (vetrove, vrućinu) u *Il.* 13.795, Hes. *Op.* 640; o bolesti u *Il.* 13.667.

¹⁴ V. PAPE 1849 i AUTENRIETH 1891 ad *Od.* 7.307.

¹⁵ V. BEEKES 2010, s.v.

¹⁶ Engleski prevod za *πίστις* u B14 DK (D6 LM = O2 SŠ) »persuasion« nosi obe konotacije (v. INWOOD 2001, 211 i LAKS/MOST 2016, 365). WRIGHT 1981, 267 prevodi »conviction« i objašnjava: »because they [the words] are true they bring with them conviction.«

Sext. Emp. *Adv. Math.* 7.123 (et al.)

στεινοποιὶ μὲν γὰρ παλάμαι κατὰ γυῖα κέχυνται·
πολλὰ δὲ δεῖλ' ἔμπαια, τὰ τ' ἀμβλύνουσι μερίμνας.
παῦρον δὲ ζῶησι βίου μέρος ἀθρήσαντες
ὠκύμοροι καπνοῖο δίκην ἀρθέντες ἀπέπταν
αὐτὸ μόνον πεισθέντες, ὅτῳ προσέκυρσεν ἕκαστος
πάντοσ' ἐλαυνόμενοι. τὸ δ' ὄλον <τίς ἄρ' > εὐχεται εὐρεῖν;
οὕτως οὐτ' ἐπιδερκτὰ τὰδ' ἀνδράσιν οὐτ' ἐπακουστά
οὕτε νόῳ περιληπτά. σὺ <δ' > οὖν, ἐπεὶ ὦδ' ἐλιάσθης,
πεύσειαι· οὐ πλείον γε βροτεῖη μῆτις ὄρωρεν.

Stešnjene, naime, moći¹⁷ kroz udove kolaju; mnogi
opet i udari strašni otupljuju mislima britkost.
Sagledav mali tek odmerak življenja – život svoj (ljudi)
za kratko, eto ih: mru pa u vis poput dima iščile.
Veruju samo u jedno, već kako ko na šta naleti,
bludeći svukud – no diči l' se ko da je otkrio celo?
Tako i ne mogu ljudi sve to ni da vide nit čuju
niti da dokuče umom. A ti ćeš, kad skrenu već amo,
shvatiti – nije se više još smrtnika uzdigla mis'o.¹⁸

Glagolom *λιάζομαι* u *Ilijadi* se označava Ahilovo udaljavanje od Trojanaca, koji su se povukli unutar zidina Ilija, dok je on pošao za Apolonom u Agenorovom liku.¹⁹ Pausanijino »skretanje s puta« moglo bi tako imati i simboličko značenje, ako pretpostavimo da homerskom aluzijom Empedokle sebe želi da prikaže kao boga u ljudskom liku. No, bez obzira na to da li je homersko mesto uzor za Empedoklovo,²⁰ pesnik pomenutim izrazom odvaja svog učenika od mnoštva, što potvrđuje i obećanjem razumevanja onoga što ljudi inače »ne mogu da dokuče umom«, a to je *celina*, celovito znanje o životu i svetu. Znanje obećano Pausaniji povezuje učenika i učitelja kao one koji nadilaze uobičajenu ljudsku ograničenost i ostvaruju »ljudski maksimum« (F2.9). Nešto od toga što će Pausanija *jedini* (μόνῳ σοί) »shvatiti« sačuvano je kod drugog autora, Diogena Laercija, a taj fragment može se upotrebom glagola *πέυση* dovesti u vezu s gorenavedenim, citiranim kod Seksta Empirika.²¹

¹⁷ »Μοί« (*παλάμαι*) su putevi saznavanja, tj. čulni organi koji su rasprostranjeni po celom telu (v. WRIGHT 1981, 156 i MANSFELD/PRIMAVESI 2021, 441). Up. niže B3 DK (D44 LM = F4.4 SŠ: ἀλλ' ἄγ' ἄθρει πάση παλάμη) »hajd' sad sve moći napregni«.

¹⁸ Na ovom mestu delimično korigujem prevod profesorka Marjance Pakiž (v. ŠČEPANOVIĆ 2021, 106, n. 287). Up. LAKS/MOST 2016 i MANSFELD/PRIMAVESI 2021.

¹⁹ Up. *Il.* 22.12 δεῦρο λιάσθης.

²⁰ Pausanijino »skretanje s puta« je, paradoksalno, vraćanje sa puta zablude na pravi put, put istine.

²¹ Glagol *πυνθάνομαι* »saznati« javlja se na kraju jednog i na početku drugog fragmenta, i to u istovetnom obliku, u drugom licu jednine indikativa futura (fr. F2.8 *πέυσειαι* = fr. F3.2 *πέυση*). Novija izdanja, za razliku od Diels/Kranz-ovog, stavljaju ova dva fragmenta jedan do drugog (npr. MANSFELD/PRIMAVESI 2021, 442).

Deo obećanja datih Pausaniji zalazi u domen čudesa, što je naročito inspirisalo biografsku tradiciju, koja je samom Empedoklu pripisala slične poduhvate,²² dok se savremeni tumači različito određuju prema motivaciji tih preteranih obećanja.²³ Čini se da Bolak ispravno uviđa da se tu radi o posebnom pesničkom sredstvu kojim se privlači slušaočeva pažnja (B11DK = D43LM = F3 SŠ):²⁴

D.L. 8.59 (et al.)

φάρμακα δ' ὄσσα γεγάσι κακῶν καὶ γήραος ἄλκαρ
πέυση, ἐπεὶ μούνη σοὶ ἐγὼ κρανέω τάδε πάντα.
παύσεις δ' ἀκαμάτων ἀνέμων μένος οἷ τ' ἐπὶ γαίαν
ὀρνύμενοι πνοιαῖσι καταφθινύθουσιν ἀρούρας·
καὶ πάλιν, ἦν κ' ἐθέλῃσθα, παλίντιτα πνεύματ' ἐπάξεις·
θήσεις δ' ἕξ ὄμβροιο κελαινοῦ καίριον αὐχμόν
ἀνθρώποις, θήσεις δὲ καὶ ἕξ αὐχμοῖο θερείου
ρέύματα δενδρεόθρεπτα, τὰ τ' αἰθέρι ναιήσονται,
ἄξεις δ' ἕξ Ἀίδαο καταφθιμένου μένος ἀνδρός.

Shvatićeš šta je sve lek za starost i bolesti razne,²⁵
budući da ću sve ovo dovršiti samo za tebe:
ti ćeš zauzdati silu vetruština silnih što praše
zemljom te pogubnim dahom plodonosna pustoše polja.
Ako pak opet poželiš, dovodićeš vetrove natrag.
Ljudima ti ćeš od pljuskova mračnih u pravom trenutku
stvarati sušu, pa opet sred pripeke izliti letnje
s etarskih visova vodu što struji i drveće hrani.
Dovešćeš natrag iz Hada preminulog životnu snagu.²⁶

Usvajanje celovitog znanja koje obećava Empedokle zaista nosi sa sobom određene prednosti, na koje ćemo kasnije detaljno ukazati, ali o njima se u gornjim stihovima daju samo ›pompezne‹ naznake. Pošto je ovim krupnim obećanjima zagolicao slušaočevu maštu, sudeći po stihovima koji su nam na raspolaganju, pesnik se u uvodnom obraćanju Pausaniji, pored isticanja posebnosti vlastitog učenja, bavi pre svega pitanjem načina saznavanja. U vezi s tim u fragmentu B3 DK (D44 LM = F4 SŠ) ponovo nailazimo na termin πίστις (i glagol πιστέω), kojim se ovoga puta

²² V. ŠĆEPANOVIĆ 2021, 25.

²³ V. TRÉPANIÉ 2004, 66.

²⁴ BOLLACK 1969 (vol. 3, str. 20) prepoznaje u ovim čudesima četiri Empedoklova elementa, koje pesnik na sličan način ›provlači‹ kroz stihove ›demonološkog‹ fragmenta B15 DK (D10 LM = O4 SŠ), takođe radi poetskog efekta.

²⁵ »Lek protiv smrti i starosti« pominje se kao nešto nedostupno smrtnicima u homerskoj *Himni Apolonu* (191–193).

²⁶ O tome kako je sadržaj ovog fragmenta uticao na oblikovanje Empedoklove biografije u antičkim izvorima vidi u ŠĆEPANOVIĆ 2021, 23–30.

označava *poverenje* koje učenik mora imati u sopstvena čula kao puteve koji vode znanju, i to u sadejstvu sa »razjašnjavanjem, razumevanjem« (δήλον νοεῖν):²⁷

Sext. Emp. *Adv. Math.* 7.125 (et al.)

μηδέ σέ γ' εὐδόξοιο βιήσεται ἄνθεα τιμῆς
πρὸς θνητῶν ἀνελέσθαι, ἐφ' ᾧ θ' ὀσίης πλέον εἰπεῖν
θάρσει – καὶ τότε δὴ σοφίης ἐπ' ἄκροισι θαάζει.
ἀλλ' ἄγ' ἄθρει πάσῃ παλάμῃ, πῆ δῆλον ἕκαστον,
μήτε τιν' ὄψιν ἔχων πίστει πλέον ἢ κατ' ἀκοούην
ἢ ἀκοὴν ἐρίδουπον ὑπὲρ τρανώματα γλώσσης,
μήτε τι τῶν ἄλλων, ὀπόσῃ πόρος ἐστὶ νοῆσαι,
γυῖων πίστιν ἔρυκε,²⁸ νόει θ' ἢ δῆλον ἕκαστον.

Neće te mamiti venci častoljublja pustog i slave
da ih od smrtnika skupljaš, svetogrđe izrekav kakvo,
obesno, drsko, da time u visove mudrosti sukneš!
Hajd sad, sve moći napregni,²⁹ razjasni na koji je način
svaka stvar jasna – a ne veruj pogledu više no sluhu,
niti pre hučnome sluhu no onom što razluči jezik,
Nemoj da sumnjaš u ma koji organ kud putevi znanju
vode, a misli o svemu na način na koji je jasno.

Svako od čula zavređuje jednako poverenje. Ima, međutim, naznaka da se ne može sve spoznati čulima, te je zato uloga razuma u saznavanju presudna.³⁰ Zato se i u sledećem fragmentu upućenom učeniku, on poziva da razmotri (γνώθι) Empedoklove pesničke dokaze (πιστώματα »svedočanstva, uverenja«) dok usvaja u »utrobu« (σπλάγχνα se navodi kao organ saznavanja³¹) preneto znanje (B4 DK = D47 LM = F6 SŠ):

Clem. Alex. *Strom.* 5.18.4

ἀλλὰ κακοῖς μὲν κάρτα πέλει κρατέουσιν ἀπιστεῖν.
ὡς δὲ παρ' ἡμετέρης κέλεται πιστώματα Μούσης,
γνώθι διατμηθέντος ἐνὶ σπλάγχκοισι λόγιοι.

Biva da slabi u jače nemaju baš poverenja;
ti zato dokaze koje ti moja saopštava Muza
usvoj tek pošto nauk u dušu se ureže tvoju.

²⁷ O važnosti aktivnog usvajanja znanja v. fragment B110 DK (D257 LM = F103 SŠ) koji, kako se veruje, predstavlja završno obraćanje Pausaniji.

²⁸ Up. *Il.* 18.126: μή μ' ἔρυκε μάχης.

²⁹ »Sve moći« odnosi se na one iste saznavne moći koje se spominju u fr. F2 i koje će u sledećim stihovima biti pobrojane.

³⁰ Stihovi B17.21 i 25 DK (D73 LM = F17.21 i 25 SŠ) govore o nevidljivosti ljubavi (i Ljubavi).

³¹ V. BEEKES 2010, s.v. σπλήν: »σπλάγχνα [n.pl] ›interior organs‹ (heart, liver, lungs, kidneys), ›intestines‹ (Il.) ... metaphorically (plur. and sing.) ›heart‹ = ›mental state‹ (trag.), ›compassion, comiseration, charity‹ (LXX, NT).«

Na ovom mestu, kao i u gorenavedenim obraćanjima »prijateljima«, adresat u singularu upozorava se na moguće probleme s autoritetom, tačnije na »nedostatak poverenja« (ἀπιστεῖν) u učitelja.³² Međutim, dok u obraćanju »prijateljima« Empedokle uspostavlja autoritet posrednika između bogova i ljudi, i govori iz nadređene pozicije,³³ odnos prema učeniku zasniva na poverenju,³⁴ kako u učenikove saznanj-
ne moći, tako i u svoju sposobnost kao nadahnutog učitelja da celovito znanje uver-
ljivo prenese (B₃ DK = D₄₄ LM = F₁₃ SŠ):³⁵

Sext. Emp. *Adv. Math.* 7.125 (et al.)

ἀλλὰ θεοὶ τῶν μὲν μανίην ἀποτρέψατε γλώσσης,
ἐκ δ' ὁσίων στομάτων καθαρὴν ὄχετεύσατε πηγῆν,
καὶ σέ, πολυμνήστη λευκώλενε παρθένε Μοῦσα,
ἄντομαι, ὧν θέμις ἔστιν ἐφημερίοισιν ἀκούειν,
πέμπε παρ' Εὐσεβίης ἑλάουσ' εὐήνιον ἄρμα.

S jezika skrenite moga, o bogovi, ludost tih ljudi
te mi posvetite usne, s njih vrelo nek bistro poteče;
ti pak, belolakta Muzo, ti device pamćenja duga,³⁶
soj što jednodnevni sme to, molim te, daj mi da čujem
te od Pobožnosti krenuv lakouzda vodi mi kola!

Ova invokacija bogova i Muze sačuvana je kod Seksta Empirika zajedno sa gore-
navedenim fragmentom F₄, gde se Empedokle obraća Pausaniji i apeluje na njegove
saznanj-
ne moći, a koji Sekst citira neposredno nakon pesnikovog zazivanja božan-
ske inspiracije u F₁₃. Ne mnogo ranije u istom tekstu Sekst citira i gorenavedeni
fragment F₂, koji je takođe upućen adresatu u jednini. Počev od Dilsa, savremeni
izdavači su uglavnom sledili Sekstov raspored ova tri fragmenta, spajajući, kao i on,

³² Rajtova iznosi zapažanje da se jezik kognicije u obraćanjima Pausaniji poklapa sa onim u obraćanju »prijateljima« (WRIGHT 1981, 267). Međutim, ne slažemo se s njenim mišljenjem da Empedokle ima ista očekivanja od njih kao od Pausanije.

³³ O₃ SŠ (B₁₃ DK = D₅ LM): »Zašto na ovom nastojim, k'o nešto da značajno radim / ako nadvisujem smrtne i često propadljive ljude?« V. komentar u WRIGHT 1981, 268–269.

³⁴ Tumačenje ovog fragmenta zavisi od razumevanja dva dativa množine u prvom stihu, κακοῖς i κρατέουσιν. Dativ množine participa prezenta aktiva, κρατέουσιν, može biti muškog roda, te se stihovi mogu razumeti kao iskaz nepoverenja koje κακοί, doslovno »rđavi«, kao intelektualno (ili znanjem) inferiorni imaju u »snažnije« (participi κρατέοντες), tj. znalce, autoritete u pogledu znanja. Ako uzmemo da se oba dativa odnose na muški rod, na znanjem slabije i jače ljude, onda oni svakako uključuju i Pausanijin odnos prema Empedoklu kao autoritetu, od kojeg mladić ne treba da zazire, ali ni da mu bezrezervno veruje, a da prethodno nije njegov nauk saobraziio vlastitom, čulima posredovanom iskustvu, uz upotrebu zdrave pameti (up. didaktički ekskurs u *P. Strasb.* 291–301).

³⁵ Ovaj fragment citiran je kod Seksta Empirika zajedno sa F₂ i F₄. O njihovom rasporedu u različitim izdanjima vidi detaljnije niže. U ta dva fragmenta Empedokle se očigledno obraća adresatu u jednini, verovatno Pausaniji, dok je F₁₃ invokacija bogova i Muze.

³⁶ Muze nadahnjuju pesnike da pevaju verodostojno o onome što ljudi ne znaju: davno prošle događaje (Homer) ili poreklo sveta i bogova (Hesiod).

F13 i F4 u neprekinut niz.³⁷ Međutim, u nekim izdanjima ovi fragmenti štampani su odvojeno³⁸ pa čak i u tematski različite celine. Ne ulazeći u pitanje rasporeda fragmenata, koje smo obrazložili u svom izdanju, ovde treba istaći vidnu tematsku povezanost stihova koje citira Sekst. Ona se ogleda i u tome što se i u svojim didaktičkim ambicijama i u očekivanjima od svog učenika Empedokle eksplicitno ograničava na ono što »ljudi mogu da znaju«. Ali, tu se ne radi o isticanju inferiornosti ljudskih saznajnih moći, već pre o podvlačenju vlastitog metodološkog pristupa: sve će biti izloženo na način dostupan ljudima i od učenika se očekuje da angažuje sve svoje sazajne moći, ni više ni manje od toga.

(c) *Rođenje i smrt*

Ne čudi stoga što je jedna od osnovnih (pret)postavki Empedoklovog celovitog učenja o svetu i čoveku izložena kroz ljudsku perspektivu: tvrdnju o nemogućnosti postanka »iz ničega« i propasti »u ništa«, koju je pre njega izneo i obrazložio u svojoj poemi o »onome što jeste« (τὸ ἐόν) Parmenid, Empedokle usvaja i reprodukuje, ali je u nekim stihovima formuliše i drugačije, naime kao odgovor na ljudsku zabludu o smrti kao o definitivnom kraju i svakom pojedinačnom rođenju kao sasvim novom početku. Na taj način, kako se veruje, Empedokle istovremeno odgovara i na uvreženu ljudsku pa tako i literarnu preokupaciju pitanjima života i smrti, što je ostavilo naročitol traga na religijskim učenjima i u mističkim pokretima na tlu Južne Italije i Sicilije.³⁹ Svi dotični fragmenti citirani su u Plutarhovom delu *Protiv Kolota*,⁴⁰ a sadržajem podsećaju na gore analizirana uvodna obraćanja Pausaniji (i, donekle, »prijateljima«), jer kritikuju shvatanje većine i polažu veru u mudrog pojedinca (B11 DK = D51 LM= F8 SŠ):

Plut. *Adv. Col.* 113C

νήπιοι·⁴¹ οὐ γάρ σφιν δολιχόφρονές εἰσι μέριμναι,
οἱ δὴ γίγνεσθαι πάρος οὐκ ἐὼν ἐπιίχουσιν
ἢ τι καταθνήσκειν τε καὶ ἐξόλλυσθαι ἀπάντη.

³⁷ U novije vreme to čine LAKS/MOST 2016 i MANSFELD/PRIMAVESI 2021.

³⁸ Rajtova obraćanja bogovima i Muzi (fr. F13) odvaja od ovog namenjenog Pausaniji zapažanjem da Sekst u istom kontekstu nedosledno citira iz Parmenidove poeme, spajajući stihove za koje se zna (na osnovu Pl. *Soph.* 237A, 258D i *Simpl. In Cael.* 557.25 do 558.1-2) da ne tvore neprekinut niz (WRIGHT 1981, 157). Iako se slažemo da izvorno nisu morali biti neposredno povezani, mi ipak verujemo da ovi fragmenti pripadaju istom, uvodnom delu poeme.

³⁹ Misli se, pre svega, na pitagorejsko i Empedoklovo zanimanje za posmrtnu sudbinu ljudi (v. INWOOD 2001, 24).

⁴⁰ U ovom članku fragmenti sačuvani u Plutarhovom spisu (F7-10) nisu navedeni redosledom kojim ih je on naveo, jer nas taj redosled ne obavezuje. Takođe, nisu navedeni ni istim redom kao u našem izdanju Empedoklovih fragmenata, već je njihovo citiranje prilagođeno potrebama trenutnog izlaganja. Međutim, svi oni su i u ovde navedeni zajedno jer verujemo da su, zbog tesne tematske povezanosti, i u Empedoklovoj poemi bili blizu.

⁴¹ Up. gore Heraklitov fragment B79 DK = D75 LM.

Ludi – ta misli im nisu dugometne baš kad u veri
žive da postaje ono čeg prethodno nije ni bilo
ili da nestati može, da potpuna propast ga snađe.

B15 DK = D52 LM = F7 SŠ

Plut. *Adv. Col.* 113D

οὐκ ἄν ἀνὴρ τοιαῦτα σοφὸς φρεσὶ μαντεύσαιτο,⁴²
ὡς ὄφρα μὲν τε βιώσι, τὰ δὴ βίοτον καλέουσι,
τόφρα μὲν οὖν εἰσὶν, καὶ σφιν πάρα δειλὰ καὶ ἐσθλά,
πρὶν δὲ πάγην τε βροτοὶ καὶ <ἐπει> λύθεν, οὐδὲν ἄρ' εἰσὶν.

Ne bi u srcu nagađao čovek u ovome mudar
kako, sve dok proživljavaju ono što zovu životom,
smrtnici dotle i jesu, te trpe i dobro i loše,⁴³
a da su i pre sazdanja i pošto se razminu – ništa.

Nasuprot opisanom uobičajenom i pogrešnom shvatanju rođenja i smrti, nedostojnom mudroga čoveka, Empedokle izlaže vlastitu teoriju o spajanju i razdvajanju elementarnog sastava živih bića (B9 DK= D53 LM = F10 SŠ):

Aet. 1.30.1 (Plut. *Adv. Col.* 111F et al.)

ἄλλο δὲ τοι ἑρέω· φύσις οὐδενός ἐστιν ἀπάντων
θνητῶν, οὐδέ τις οὐλομένου θανάτοιο τελευτή,
ἀλλὰ μόνον μίξις τε διάλλαξις τε μιγέντων
ἐστὶ, φύσις δὲ βροτοῖς ὀνομάζεται ἀνθρώποισιν.

No ću ti drugo sad reći: da nikakvog nema rođenja
sveg što je smrtno, nit kakvog svršetka od pogubne smrti;
postoji mešanje tek i razdvajanje smešanog opet;
dok je rođenje tek ime što smisliš za sve to ljudi.

B9 DK = D54 LM = F9 SŠ

οἱ δ' ὅτε μὲν κατὰ φῶτα μιγέντ' εἰς αἰθέρ' ἴκωνται
ἢ κατὰ θηρῶν ἀγροτέρων γένος ἢ κατὰ θάμνων
ἢ κατ' οἰωνῶν, τό γε μὲν καλέουσι γενέσθαι.⁴⁴
εὔτε δ' ἀποκρινθῶσι, τὰ δ' αὖ δυσδαίμονα πότημον,
ἢ θέμις <οὐ> καλέουσιν, νόμφ δ' ἐπίφημι καὶ αὐτός.

Kad se u obliku smešaju ljudskom pa dospu na vazduh,⁴⁵
ili u obliku zverinja divljeg, il' žbunja il' ptica –

⁴² Up. Hom. *Il.* 1.107: φρεσὶ μαντεύεσθαι.

⁴³ Ista kombinacija prideva (δειλῶν καὶ ἐσθλῶν) može se naći u Hesiodovom fragmentu 273 Merkelbach/West.

⁴⁴ Držimo se Primavezijeve konjektуре (Mansfeld/Primavesi 2021): τό γε μὲν <καλέουσι>.

⁴⁵ Radi se o mešanju elemenata prilikom tvorenja živih bića (v. MANSFELD/PRIMAVESI 2021).

kažu za sve ovo (ljudi): to je rođenje, a opet, kada se razminu ovi, to netačno nesrećnom smrću zovu te tako i sam njih nazivam običaj sledeć.⁴⁶

Ovi fragmenti, verujemo, predstavljaju sponu između uvodnog obraćanja Pausaniji, u kojem se ističe posebnost najavljenog znanja, i iznošenja samog jezgra tog učenja – Empedoklove teorije o četiri elementa i dve sile.

(d) Spajanje i razdvajanje četiri elementa usled delovanja sila Ljubavi i Mržnje

Ljudska zabluda o apsolutnom nastajanju i nestajanju⁴⁷ u citiranim fragmentima predočena je na primeru shvatanja o ništavilu pre rođenja i posle smrti. U poslednja dva navedena fragmenta iznosi se Empedoklovo objašnjenje prave prirode onoga što ljudi nazivaju rođenjem i smrću: u pozadini je neprekidno mešanje, odnosno spajanje i razdvajanje, osnovnih tvorbenih materija.⁴⁸ To su Empedoklova četiri elementa ili »korena«, kako ih on zove: vazduh, voda, vatra i zemlja (B6 DK = D57 LM = F14 SŠ). Kako nam sačuvani fragmenti Empedoklovog učenja o prirodi (περὶ φύσεως) jasno predočavaju, kombinovanjem ovih primarnih materija nastaje sve što postoji, uključujući i živa bića, a kada se kombinacije koje tvore svaku pojedinu stvar, biće ili pojavu raspadnu, dolazi do takozvane »smrti«. Elementi, međutim, nastavljaju da se kombinuju na drugačije načine i nikada ne propadaju. Ništavila nema (v. npr. B21 DK = D77 LM = F19 SŠ i B26 DK = D77b LM = F21 SŠ).

I gorenavedena grupa fragmenata koji govore o rođenju i smrti u različitim izdanjima se različito raspoređuje, a nekad čak i deli na manje, tematski odvojene celine za koje se veruje da ne spadaju zajedno.⁴⁹ Nama se ipak čini da, uz problem nastanka iz ničega i propasti u ništa, poveznicu među citiranim fragmentima predstavlja i upućivanje na uobičajena, pogrešna, ljudska shvatanja i ukazivanje na to da mudar pojedinac može da dostigne razumevanje. Stoga verujemo da i ti fragmenti spadaju

⁴⁶ Usvajamo Vitenbahovu konjekturu ἢ θέμις <οὐ> »ne s pravom, netačno« (WYTTENBACH 1795–1830), koju prihvata Dils, a zatim i mnogi drugi. Dativ νόμῳ nalazimo u Plut. *Praec. Ger.* 28. 820F G³ (up. WRIGHT 1981 i MANSFELD/PRIMAVESI 2021), dok u *Adv. Col.* rukopisi sadrže ὄμως ili ὄσω (v. LAKS/MOST 2016). Empedokle uobičajene a netačne nazive »rođenje« i »smrt« i sam koristi.

⁴⁷ Up. Fragmente B12–14 DK (= D48–50 LM = F11–12b SŠ).

⁴⁸ Prema Plutarhovom tumačenju, ovi fragmenti pokazuju da se treba oprezno služiti izrazima »rođenje« (γένεσις) i »smrt« (φθορά) i treba znati na šta se tačno odnose. Plutarh svoje tumačenje usmerava protiv Kolota, epikurejca iz III v. pre Hr., koji je, oslanjajući se na ove Empedoklove stihove, tvrdio da za Empedokla ljudski život ne postoji u »pravom« smislu, a da život u smislu *trajne egzistencije* predstavlja neprestano mešanje četiri elementa.

⁴⁹ Npr. WRIGHT 1981, 268 i TRÉPANIER 2004, 67–69.

u uvodni deo Empedoklovog izlaganja upućenog učeniku Pausaniji.⁵⁰ To izlaganje, kako smo pomenuli, sadrži celovito znanje o svetu i po svemu sudeći počinje od nabiranja njegovih osnovnih i jedinih sastojaka: četiri elementa i dve sile koje na njih deluju, a to su Ljubav i Mržnja. Zatim se svaka pojedinost u svetu nastoji objasniti pomoću njih.⁵¹ Ovdje se nećemo baviti detaljima tih objašnjenja – najvećim delom sačuvana su nam ona koja opisuju makrokosmičke procese, ali imamo i takve koji se bave detaljima ljudske fiziologije te konstitucijom životinja i biljaka. Usredsređićemo se na samo one fragmente u kojima tokom tog izlaganja i naročito, kako nam se čini, na njegovom kraju apeluje na adresata u jednini (Pausaniju) da veruje božanskom posredniku i ne dozvoli da njegov um podlegne opsenama. Tako se u okviru izlaganja o postanku svih stvari mešanjem četiri osnovna elementa ovaj proces upoređuje sa mešanjem pigmentata od strane slikara i tom prilikom se učenik poziva da to bogom nadahnuto i čulima posredovano učenje prihvati kao tačno (B23 DK = D60 LM = F20 SŠ):

Simpl. *In Ph.* 160.1–11

ὡς δ' ὀπότεαν γραφέες ἀναθήματα ποικίλλωσιν,
ἄνδρες ἀμφὶ τέχνης ὑπὸ μήτιος εὖ δεδαῶτε,
οἷ τ' ἐπεὶ οὖν μάρψωσι πολύχροα φάρμακα χερσίν,
ἀρμονίῃ μίξαντε τὰ μὲν πλέω, ἄλλα δ' ἐλάσσω,
ἐκ τῶν εἶδεα πᾶσιν ἀλίγκια πορσύνουσι,
δένδρεά τε κτίζοντε καὶ ἀνέρας ἠδὲ γυναῖκας,
θῆράς τ' οἰωνούς τε καὶ ὕδατοθρέμμονας ἰχθύς,
καὶ τε θεοὺς δολιχαίωνας τιμήσι φερίστους·
οὕτω μὴ σ' ἀπάτη φρένα καινύτω ἄλλοθεν εἶναι
θνητῶν, ὅσσα γε δῆλα γεγάασιν ἄσπετα, πηγῆν,
ἀλλὰ τορῶς ταῦτ' ἴσθι, θεοῦ πάρα μῦθον ἀκούσας.

Ko što kod slikara biva kad zavetne slikaju ploče ljudi i veštih i mudrih i majstora svoga zanata – rukom kad, dakle, raznobojne pigmente uzmu, te potom smešaju skladno, od jednoga više a manje od drugog, od njih pak stvaraju slike što liče na svakakve stvari; uobličavajuć' tako il' drveće, ljude, il' žene, zveri, ili pak ptice, il' ribe što hrani ih voda, pa čak i bogove visokočasne dugotrajna veka⁵² – tako nek um tvoj ne nadvlada opsena: kako je drugde izvor sveg smrtnog, a što se u silnom pojavljuje broju. Znaj ovo, uzmi za tačno, jer reči si boginje čuo.

⁵⁰ V. LAKS/MOST 2016, MANSFELD/PRIMAVESI 2021 i ŠĆEPANOVIĆ 2021.

⁵¹ Ispostavlja se, međutim, da su u svetu na snazi još neki mehanizmi, kao što je vrtlog, privlačenje sličnog pa čak i uticaj slučajnosti (v. ŠĆEPANOVIĆ 2021, 85–87, 90 i 245 (ad F44)).

⁵² Up. B21 DK = D77 LM = F19 SŠ. Detaljnije o »dugovekim bogovima« u ŠĆEPANOVIĆ 2021, 113–124.

I na ovom mestu božanska inspiracija uzima se kao garant verodostojnosti Empedoklovog učenja.⁵³ U jednom drugom fragmentu čitamo kako je Ljubav, odnosno Afrodita, kako je pesnik zove, sila odgovorna za harmonične spojeve elemenata koji tvore živa bića (B71 DK = D61 LM = F50 SŠ):

Simpl. *In Cael.* 530.1–4

εἰ δὲ τί σοι περὶ τῶνδε λιπόξυλος ἔπλετο πίστις,
πῶς ὕδατος γαίης τε καὶ αἰθέρος ἡελίου τε
κιρναμένων εἶδη τε γενοῖατο χροῖά τε θνητῶν
τόσσ' ὅσα νῦν γεγάασι συναρμοθέντ' Ἀφροδίτη.

Ako pak veru tek slabašnu imaš u sve ove stvari,
naime, kako od vode i zemlje i vazduha, sunca,
smešanih, postaše boje i oblici smrtnih stvorenja,⁵⁴
koliko god ih je sada, sazdanih Afroditom.

Složena rečenica u koju je ›upakovana‹ gornja misao do nas je dospela nedovršena: zavisna uslovna rečenica je sačuvana, ali nedostaje sadržaj glavne rečenice, pa tako ne znamo koje su posledice po slušaoca ako ostane neuveren u ideju o svode-nju raznolike pojavnosti na samo četiri elementarne stvari na koje utiču sile Ljubavi, koja ih spaja, i Mržnje, koja ih razdvaja. Međutim, u jednom drugom fragmentu, koji se sastoji od dve složene kondicionalne rečenice, saznajemo o prednostima usvajanja ovakvog učenja, kao i o suprotnoj situaciji, o posledicama po onoga ko ga ne usvoji (B110 DK = D257 LM = F103 SŠ):

Hipp. *Ref.* 7.29.26 (et al.)

εἰ γὰρ κέν σφ' ⁵⁵ ἀδινῆσιν ὑπὸ πραπίδεσσιν ἐρείσας
εὐμένεως καθαρῆσιν ἐποπτεύσης μελέτησιν,
ταῦτά τέ σοι μάλα πάντα δι' αἰῶνος παρέσσονται,
ἄλλα τε πόλλ' ἀπὸ τῶνδ' ἐκτήσεται· αὐτὰ γὰρ αὖξει
ταῦτ' εἰς ἦθος ἕκαστον, ὅπη φύσις ἐστὶν ἐκάστω.⁵⁶

⁵³ θεός se može odnositi i na muško i na žensko božanstvo, te su naučnici pretpostavili da podrazumeva 1) Empedokla, koji sebe naziva ›palim‹ bogom u fr. O1 (Bidez, Nestle); 2) Afroditu/Ljubav (Bollack); 3) Muzu, kojoj se Empedokle obraća u fr. F13.3, a koju imenuje kao Kaliopu u fr. O32. Ovo poslednje tumačenje je najšire prihvaćeno, budući da se Kaliopa naziva garantom istinitosti Empedoklovog iskaza u fr. O32.4 i F6.2–3.

⁵⁴ »Smrtna bića« su prolazni spojevi elemenata. Apsolutnog nestajanja nema.

⁵⁵ Zamenica σφ', predvedena sa »o svemu«, ovde se odnosi na ukupno znanje koje je Empedokle kao učitelj izložio Pausaniji, a koje se i samo sastoji od elemenata u interakciji (isto važi i za ταῦτα u trećem i αὐτά ... ταῦτ' u četvrtom i petom stihu).

⁵⁶ Prevodioci različito shvataju ἦθος i φύσις ovde. Prvi pojam se verovatno odnosi na narav svakog potencijalnog učenika, u ovom slučaju Pausanije (WRIGHT 1981, 260), mada neki prevodi ukazuju na to da se on odnosi na prirodu svakog elementa (npr. MANSFELD/PRIMAVESI 2021). »Priroda« se takođe shvata dvojako: tako kao da se odnosi na prirodu svakog čoveka koji usvaja znanje (LAKS/MOST 2016)

εἰ δὲ σὺ γ' ἄλλοίων ἐπορέξεαι οἷα κατ' ἄνδρας
μυρία δειλὰ πέλονται ἅ τ' ἀμβλύνουσι μέριμνας,
ἢ σ' ἄφαρ ἐκλείψουσι περιπλομένοιο χρόνοιο
σφῶν αὐτῶν ποθέοντα φίλην ἐπι γένναν ἰκέσθαι·
πάντα γὰρ ἴσθι φρόνησιν ἔχειν καὶ νόματος αἴσαν.

Budeš li, uzev to čvrsto u vlastitu pamet, o svemu
zatim razmišljao brižno, a s voljom i prečista srca,⁵⁷
imaćeš čitavog veka sveg ovog u obilju plodnom,
te će se razviti otud i mnogo šta drugo, jer daje
napretka naravi svakoj to isto – spram prirode svakog.
Budeš li pak drugojačijim težio stvarima – niskim,
kakve, bez broja, pogađaju ljude i slabe im misli,
sve će te ono, dok vrti se vreme, napuštati brzo,
žudeć' da dospe do onoga što mu je srodno – jer znaj: sve
osećaj ima u sebi i mišljenja dosuđen deo.⁵⁸

Za ove značenjski ne sasvim prozirne stihove veruje se da pripadaju kraju izlaganja namenjenog učeniku.⁵⁹ Oni pred Pausaniju postavljaju dva moguća ishoda, u zavisnosti od njegovog odnosa prema prenetom znanju: on može (1) da ga usvoji i kontemplira ili (2) da se prikloni drugačijim verovanjima i podlegne raznim iskušenjima koja, kako se kaže i ovde i na samom početku obraćanja Pausaniji (F2.2), »slabe ljudima misli« (ἀμβλύνουσι μέριμνας). U prvom slučaju očekuje ga trajni prosperitet (δι' αἰῶνος »tokom života«), u drugom, postepeno narušavanje elementarnog sklopa koji sačinjava učenika u celini i, još važnije, njegovu misao. Jer percipira se i razumeva takođe elementima (B107 DK = D241 LM = F77 SŠ):

Theophr. *Sens.* 10

ἐκ τούτων <γὰρ> πάντα πεπήγασιν ἀρμοσθέντα
καὶ τούτοις φρονέουσι καὶ ἤδοντ' ἢ δ' ἀνιῶνται.

Jer sve je sklopljeno od njih i čvrstim vezano spojem;
njima razmišljaju (bića), uživaju ili pak pate.⁶⁰

ili na prirodu same materije koja se usvaja (MANSFELD/PRIMAVESI 2021). U svakom slučaju, jasno je da mora postojati aktivan i skladan odnos između znanja koje se prenosi i onoga koji ga prima.

⁵⁷ V. PETROVIĆ/PETROVIĆ 2016, 99 za objašnjenje da se ovde govori o očišćenju kao preduslovu inicijacije.

⁵⁸ Grčki pojmovi φρόνησις i νόμα (= νόημα) ovde su shvaćeni kao »oset i mišljenje«, (up. MANSFELD/PRIMAVESI 2021; LAKS/MOST 2016). V. niže nap. 61.

⁵⁹ V. npr. LAKS/MOST 2016.

⁶⁰ Empedoklova teorija o patnji i zadovoljstvu rekonstruiše se pomoću oskudnih navoda kod Teofrasta (*Sens.* 9 i 16) i Aecija (4.9.15) i svodi se na teoriju elemenata i princip međusobnog privlačenje sličnog (za detaljnije objašnjenje v. WRIGHT 1981, 235d).

Procesi čulne i mentalne percepcije,⁶¹ prema Empedoklovom shvatanju, počivaju na principu međusobnog privlačenja sličnog, i to tako što se elementi koji ističu iz opažanog objekta⁶² spajaju sa odgovarajućim elementima unutar onoga koji percipira (B109 DK = D207 LM = F70 SŠ). Najpravnomerniji te tako i najskladniji spoj sva četiri elementa unutar ljudskog tela nalazi se u krvi,⁶³ i to je, po Empedoklu, organ mišljenja (B105 DK = D240 LM = F61 SŠ):

Stob. 424.17–19

αἷματος ἐν πελάγεσσι τεθραμμένη ἀντιθορόντος,
τῇ τε νόημα μάλιστα κικλήσκειται ἀνθρώποισιν·
αἷμα γὰρ ἀνθρώποις περικάρδιόν ἐστι νόημα.

(Srce) je hranjeno morem krvi što unazad jurne;
tu je i ono što ljudi najčešće mišljenjem zovu,
jer je mišljenje ljudsko baš krv oko srca što struji.⁶⁴

Kada Empedoklovo celovito znanje potkrepljeno čulnim dokazima (πιστώματα, δείγματα) usvoji i u sebe usadi razjašnjavanjem i razumevanjem, Pausanija će, kako se veruje, time doprineti usklađenosti elemenata unutar svoga tela, a tako i svom generalnom boljitku.⁶⁵ Time se, verujemo, mogu objasniti i obećanja data učeniku na početku izlaganja: zahvaljujući potpunom razumevanju prirodnih procesa, on će moći ne toliko da »ovlada prirodom«,⁶⁶ već da joj se prilagodi i deluje u skladu s njom. Takođe, može se pretpostaviti da će shvatajući značaj mere i uravnoteženosti

⁶¹ Prema Teofrastu (*Sens.* 10 i 7), koji se oslanja na Aristotela (*Metaph.* 1009b12), za Empedokla su αἴσθησις (čulno opažanje) i φρόνησις (moć mišljenja) veoma bliske sposobnosti ili gotovo jedno te isto (v. WRIGHT 1981, 233).

⁶² V. B89 DK (= D208 LM = F71 SŠ). Čulno opažanje je rezultat ulaženja čestica koje emituju razne materije u tela živih bića kroz prolaze na telesnim površinama, a izlivi i otvori moraju se poklapati. Da je Empedokle tako tumačio funkcionisanje čula, obaveštavaju nas kasniji filozofi (Pl. *Men.* 76c–d; up. i Arist. *GC* 324b26–35 i Theophr. *Sens.* 7).

⁶³ V. B98 DK (D190 LM = F60 SŠ). Sudeći po ovom fragmentu, krv i »ostali rodovi mesa« (organi, mišići?) imaju sastav u kojem su četiri elementa podjednako zastupljena (s neznatnom razlikom, v. stihove 3–4)

⁶⁴ Antički lekari i filozofi imali su različita shvatanja o tome gde je u ljudskom telu sedište mentalnih aktivnosti: jedni su smatrali da im je centar u glavi (mozak; najistaknutiji predstavnik je Platon, a pored njega Alkmeon, Hipokrat, Galen i dr.), a drugi da je to srce (pored Empedokla, ovako su mislili Aristotel, epikurejci i stoici, kao i autor hipokratskog dela *De corde*). Empedokle precizira da je to krv oko srca, pridajući naročiti značaj njenom sastavu baziranom na idealnoj proporciji elemenata koji je sačinjavaju.

⁶⁵ SCHWABL 1956, 50–51. V. naročito nap. 6 na str. 50, gde se govori o međusobnoj povezanosti (kod njega »istovetnosti«) duhovnog i telesnog u shvatanjima drugih ranih grčkih filozofa. Obećanje »imaćeš svega ovog« (τὰτα πάντα) je, čini se, namerno neodređeno: može se odnositi i na znanje, na elemente iz kojih se sastoji i na elementarni sklad koji proizvodi u učeniku. LONG 1966, 270 veruje da dolazi do interakcije između elemenata od kojih se sastoji učenje i onih od kojih se sastoji učenik.

⁶⁶ Kako sugeriše SCHWABL 1956, 53.

elemenata unutar ljudskog tela moći da doprinese izlečenju mnogih tegoba.⁶⁷ Najzad, znajući da smrt nije konačan kraj, biće u stanju da pretpostavi da će se elementi koji ga sačinjavaju tokom ove egzistencije posle njegove smrti nanovo kombinovati i uklopiti u neke druge oblike života. Da li se na to misli kada se među obećanjima datim Pausaniji govori o »vraćanju životne snage iz Hada«?

(e) *Približavanje božanskom*

Ovim zalazimo u domen Empedoklovih etičko-religijskih shvatanja, koja su, kako se to danas razumeva, bila tesno povezana sa njegovim fizičkim teorijama. Najprepoznatljivije od tih shvatanja jeste ono o reinkarnaciji, te tako Empedokle govori o čitavom nizu sopstvenih utelovljenja (B117 DK = D13 LM = O5 SŠ: mladić, devojka, žbun, ptica i riba), kao i o visokom statusu onog poslednjeg, zbog kojeg su ga sugrađani poštovali i po kojem je i nama poznat – kao pesnik, iscelitelj i prorok (B146 + 147 DK = D39–40 LM = O17 SŠ). Na ovom mestu nije nam namera da razmatramo po-jedinosti te teorije, tim više što o njoj iz Empedoklovih stihova ne saznajemo puno. Pa ipak, ne možemo izbeći da pomenemo čuvenu legendu o Empedoklovoj smrti, naime o njegovom svojevolumskom skoku u krater Etne,⁶⁸ što se tumačilo kao njegova apoteoza. O vezi ovog navodnog čina i Empedoklovog učenja možemo zatim samo spekulirati jer nemamo nedvosmislenih dokaza: dostigavši potpuno razumevanje sveta i života filozof je uspostavio u sebi takvu elementarnu harmoniju koja ga je približila božanskom statusu. U malobrojnim stihovima, sačuvanim u različitim kasnijim književnim delima, Empedokle o bogu kaže sledeće (D133 DK = D9 LM = O34 SŠ):

Clem. Alex. *Strom.* 5.81.2 et Theod. *Cur.* 1.74
οὐκ ἔστιν πελάσσασθαι ἐν ὀφθαλμοῖσιν ἐφικτόν
ἡμετέροις ἢ χερσὶ λαβεῖν, ἤπερ γε μεγίστη
πειθοῦς ἀνθρώποισιν ἀμαξιτὸς εἰς φρένα πίπτει.

Nije se moguće bogu⁶⁹ primaći da očima vidljiv bude il' rukom uhvatljiv, a tuda baš put uverenja najširi vodi kod ljudi, do samog što dospeva srca.

Dok se u gornjem fragmentu govori o nemogućnosti čulnog doživljaja boga, na drugom mestu Empedokle boga opisuje kao »sveti um«, potvrđujući tako njegovu

⁶⁷ Empedokle je još u antici imao reputaciju lekara (v. D.L. 8.70, gde se govori o navodnom Empedoklovom izlečenju Selinunta od kuge; up. ŠĆEPANOVIĆ 2021, 25–26). O sličnosti njegovog učenja o važnosti ravnoteže između četiri elementa sa medicinskim teorijama tog vremena, v. npr. VLASTOS 1947, 156–160.

⁶⁸ Postoji više verzija tog događaja. V. ŠĆEPANOVIĆ 2021, 27.

⁶⁹ Sam fragment ne sadrži ovu reč, ali Kliment Aleksandrijski pred njegovu navođenje kaže da Empedokle tu govori o božanstvu.

vezu sa ljudskim umom, kao jedinim putem do božanskog⁷⁰ (B134.4–5 DK = D93 LM = O35 SŠ):

Ammon. *In int.* 249.6–10

ἀλλὰ φρήν ἱερὴ καὶ ἀθέσφατος ἔπλετο μούνον,
φροντίσι κόσμον ἅπαντα καταΐσσοσα θοῆσιν.

...

nego je on samo um što se ne da iskazati, sveti,
koji kroz vasceli svemir strelovitim mislima juri.⁷¹

*

Na osnovu razmotrenih fragmenata u kojima se direktno obraća slušaocu u jedini zaključujemo da sadržajem upućenim Pausaniji Empedokle ukazuje na mogućnost prevazilaženja uobičajenih ljudskih sazajnih ograničenja i sticanja bogolikog uvida u svet. To se može postići usvajanjem i praktikovanjem celovitog znanja, uz posredstvo čulnih dokaza, čime se učenikov um, a time istovremeno i njegov telesni sklop, približava božanskom.⁷² Uz pomoć pravog znanja, posvećenik može poboljšati svoj trenutni život pa i živote drugih ljudi, jer tako stiže uvid u funkcionisanje ljudskog tela i zakonitosti prirode. Povrh toga, on se tim učenjem oslobađa i straha od smrti⁷³ i priprema za buduće, bolje živote.⁷⁴

Što se pak tiče Empedoklovog obraćanja sugrađanima ili, kako kaže, »prijateljima«, filozof tu pre svega ukazuje na svoj božanski status, kao i na njegovo poreklo (naročito fr. B115, 117–120 DK = D10, 13–16 LM = O4–8 SŠ). U retkim fragmentima u kojima se, pored na početku citiranih direktnih obraćanja prijateljima, razaznaje adresat u množini, Empedokle jadikuje nad ljudskom sudbinom i upozorava na posledice ljudskih zabluda, koje ih vode pogrešnom ponašanju i svetogrđu, ponekad čak i zločinu (B145 DK = 30 LM = O31 SŠ):

Clem. Alex. *Protr.* 27.3

τοιγάρτοι χαλεπήσιν ἄλύνοντες κακότησιν
οὔποτε δειλαίων ἀχέων λωφήσετε θυμόν.

⁷⁰ Verujemo da se u ovim stihovima govori o »svetskom bogu«. O različitim bogovima kod Empedokla v. TRÉPANIÉ 2010, 302–308. O tumačenjima citiranih fragmenata v. ŠĆEPANOVIĆ 2021, 225–226.

⁷¹ Up. D135 DK = D27a LM = O36 SŠ.

⁷² Ideju »poslićnjavanja s bogom« (ὁμοίωσις θεῶ) putem učenja i negovanja mudrosti nalazimo i kod Platona (*Theaet.* 176b). Na sličnim postavkama o odnosu ljudskog i božanskog znanja Platon zasniva svoje učenje o duši i njenoj posmrtnoj sudbini (up. *Phaedr.* 246a–256d, *Rep.* 514a–517a, *Symp.* 209e–212a). V. TRÉPANIÉ 2004, 90–92.

⁷³ Up. dramatičnu predstavu propasti ljudskog roda u *P. Strasb.* d1–14.

⁷⁴ Tu, po svoj prilici, kao najviši stadijum spada i život »dugovekih demona«, kojima je i Empedokle jednom pripadao. Up. gore nap. 52.

Stoga vas zlodela teška potresaju; neće se nikad
vaše odmoriti duše od briga i žalosti jadne.⁷⁵

Budući da je potrebno očistiti se od takvih grehova, pesnik upućuje na neka pravila ponašanja, kojih se ljudi u tu svrhu moraju pridržavati (B139–144 = D31–35 LM = O25–29 SŠ). Iako su ovakva svedočanstva malobrojna i manje koherentna nego go-reopisana obraćanja Pausaniji, vidno je da u njima nema didaktičkog pristupa niti sistematičnog objašnjenja. Tek sa obraćanjem svom sledbeniku, odnosno svakom onom ko bi skrenuo na njegov put, Empedokle prelazi na podučavanje, oslanjajući se na poverenje između nadahnutog učitelja i učenika i predstavljajući znanje kao privilegiju posvećenih i razboritih, koji se izdvajaju iz zabludelog mnoštva.⁷⁶

Bibliografija

- AUTENRIETH 1891 = G. Autenrieth, *A Homeric Dictionary for Schools and Colleges*, New York (Harper and Brothers).
- BATCHELDER 1995 = A. G. Batchelder, *The Seal of Orestes: the self-reference and authority in Sophocles' Electra*.
- BEEKES 2010 = R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden / Boston (Brill).
- BIDEZ 1894 = J. Bidez, *La Biographie d'Empédocle*, Ghent (Clamm).
- BOLLACK 1969 = J. Bollack, *Empédocle*.
Tome 2: *Les origines, édition et traduction des fragments et des témoignages*,
Tome 3: *Commentaire i–ii*, Paris (Éditions de Minuit).
- CRIVELLATO/RIBATTI 2007 = E. Crivellato, D. Ribatti, »Soul, mind, brain: Greek philosophy and the birth of neuroscience«, *Brain Research Bulletin* 71 (2007), 327 – 336.
- DIELS/KRANZ 1952 = H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Band II, Berlin (Weidmann).
- FRÄNKEL 1960 = H. Fränkel, »ΕΦΗΜΕΡΟΣ als Kennwort für die menschliche Natur«, u *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*, F. Tietze (Hrsg.), München (Beck), 23–40.
- INWOOD 2001 = B. Inwood, *The Poem of Empedocles*, Toronto / Buffalo / London (University of Toronto Press).
- LONG 1966 = A. A. Long, »Thinking and Sense-Perception in Empedocles: Mysticism or Materialism?«, *Classical Quarterly* 16 (1966), 256–276.
- LAKS/MOST 2016 = A. Laks, G. W. Most, *Early Greek Philosophy*, Cambridge, Mass. / London (Harvard University Press).

⁷⁵ Up. B136 DK = D28 LM = O22 SŠ: »Nécete l' prestati s klanjem što tužna mu prethodi rika? / Da se međusobno gutate nehajuć – nije vam jasno?!« Oba fragmenta, kako se veruje, govore o žrtvovanju životinja kao zločinu, jer su se u njima ponovo otelovili neki preminuli ljudi (up. O23 SŠ).

⁷⁶ Različit pristup dvema publikama može se uzeti kao jedan od indikatora različite namene sadržaja koji su im upućeni V. ŠĆEPANOVIĆ 2021, 39–48 i 138–144 za diskusiju o odnosu između dva različito adresirana sadržaja Empedoklovihi filozofskih fragmenata.

- MANSFELD/PRIMAVESI 2021 = J. Mansfeld, O. Primavesi, *Die Vorsokratiker*, Stuttgart (Reclam).
- MOST 1999 = G. W. Most, »The Poetics of Early Greek Philosophy«, u A. A. Long (ed.), *Cambridge Companion to Early Greek Philosophy*, Cambridge (CUP), 1999, 332–362.
- NESTLE 1906 = W. Nestle, »Der Dualismus des Empedokles«, *Philologus* 65 (1906), 545–557.
- PAPE 1849 = W. Pape, *Griechisch-deutsches Handwörterbuch*, Band 1, Braunschweig (Vieweg).
- PETROVIĆ/PETROVIĆ 2016 = A. Petrović, I. Petrović, *Inner Purity and Pollution in Greek Religion*, Oxford (OUP).
- ŠČEPANOVIĆ 2021 = S. Ščepanović, *Empedokle o ustrojstvu sveta i ljudskoj sudbini*, Novi Sad (Akademska knjiga).
- SCHWABL 1956 = H. Schwabl, »Empedokles fr. B 110«, *Wiener Studien* 69 (1956), 49–56.
- SEDLEY 1998 = D. N. Sedley, *Lucretius and the Transformation of Greek Wisdom*, Cambridge (CUP).
- TOR 2013 = S. Tor, »Mortal and Divine in Xenophanes' Epistemology«, *Rhizomata* 1 (2013), 248–282.
- TOR 2017 = S. Tor, *Mortal and Divine in Early Greek Epistemology: A Study of Hesiod, Xenophanes and Parmenides*, Cambridge (CUP).
- TRÉPANIER 2004 = S. Trépanier, *Empedocles. An interpretation*, New York & London (Routledge).
- TRÉPANIER 2010 = S. Trépanier, »Early Greek Theology: God as Nature and Natural Gods«, u J. Bremmer, A. Erskine (eds.), *The Gods of Ancient Greece. Identities and Transformations*, Edinburgh (EUP), 2010, 273–317.
- VLASTOS 1947 = G. Vlastos, »Equality and Justice in Early Greek Cosmologies«, *Classical Philology* 42/3 (1947), 156–178.
- WRIGHT 1981 = M. R. Wright, *Empedocles. The Extant Fragments*, New Haven and London (Yale University Press).
- WRIGHT 1998 = M. R. Wright, »Philosopher Poets: Parmenides and Empedocles«, u Catherine Atherton (ed.), *Form and Content in Didactic Poetry*, Bari (Levante Editori), 1998, 1–22.

Sandra Šćepanović
Faculty of Philosophy
University of Belgrade
sscepano@f.bg.ac.rs

Empedocles' all-encompassing knowledge and limitations of human understanding

Abstract: This article discusses the way in which Empedocles points to the limits of human knowledge in order to elevate his own all-encompassing philosophical insight. Based on the analysis of the pertinent fragments, the author investigates Empedocles' criticism of the common human views of birth, life and death, and of the nature in general, and compares it with the philosopher's divinely inspired explanations of the same phenomena. Empedocles communicates his universal knowledge to a dedicated and intelligent individual, who is addressed by the philosopher in a way that clearly separates him from the confused and erring majority, which may be recognised as the plural addressee of several extant fragments.

Keywords: divine knowledge, human knowledge, communication of a philosophical doctrine.